

Streszczenie rozprawy doktorskiej
Antoniego Czechowa antropologia pracy,
napisanej pod kierunkiem dra hab. Andrzeja Dudka
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych UJ

Celem niniejszej pracy była weryfikacja hipotezy, że praca to zasadnicza kategoria w twórczości Antoniego Czechowa, umożliwiająca całościową interpretację jego dzieła i stanowiąca fundament oryginalnego i odrębnego systemu filozoficznego stworzonego przez rosyjskiego pisarza.

Rozprawa składa się ze wstępu, ośmiu rozdziałów oraz podsumowania. Podzielona została na dwie zasadnicze części: pierwszą poświęcono badaniu epistolografii oraz tekstów reporterskich Czechowa, drugą zaś jego prozie literackiej oraz dramatom. Na początku rozdziału 2. zamieszczono podrozdział przedstawiający uzasadnienie tego podziału.

We *Wstępie* zostały sformułowane:

- hipoteza badawcza (przytoczona wyżej),
- wstępna definicja pojęcia pracy: przyjęta za określeniem Czesława Bartnika (Cz. S. Bartnik, *Teologia pracy ludzkiej*, Warszawa 1977, s. 15), według którego, praca to „działalność, która wiąże się z kształtowaniem bytu ludzkiego, jednostkowego i społecznego, więc tworzy ten byt, podtrzymuje, przekształca i rozwija”. Powyższa bardzo szeroka definicja jest bliska rozumieniu tego pojęcia w systemie Czechowa.
- metoda badawcza (hermeneutyka techniczna z elementami filozofii hermeneutycznej). Ponadto, we *Wstępie* zamieszczono omówienie kluczowej literatury przedmiotu.

W rozdziale 1 omówione zostały następujące rosyjskie nurty filozoficzne i społeczne, poświęcające wiele uwagi zjawisku pracy:

- idee prawosławnej etyki pracy,
- koncepcje myślicieli radykalnych lat 60. (Mikołaj Czernyszewski, Dymitr Pisariew, Mikołaj Dobrolubow),
- koncepcje narodnickie (Mikołaj Michajłowski, Piotr Ławrow, tzw. „legalne narodnictwo”),
- teorie anarchistyczne (Mikołaj Bakunin oraz Piotr Kropotkin),
- filozofia Lwa Tołstoja po przełomie światopoglądowym,
- teorie filozofów-idealistów (Mikołaj Bierdajew oraz Siergiej Bułgakow),

- kosmizm Mikołaja Fiodorowa,
- „zasada pracy” (трудо́вое нача́ло) sformułowana w myśli prawniczej w latach 80. XIX stulecia,
- koncepcja pedagogiczna Konstantego Uszyńskiego.

Rosyjskie koncepcje wpisywały się w trend ogólcnoeuropejski: wiek XIX przyniósł „rehabilitację pracy” w sferze społecznej (ruchy robotnicze, ustawodawstwo socjalne) oraz w sferze filozoficznej (systemy Georga W. Hegla oraz Karola Marksa).

Rozdział 2. zawiera analizę kategorii pracy w epistolografii Czechowa oraz poświęconej pisarzowi literaturze wspomnieniowej. Analiza potwierdziła, że praca zajmowała ważne miejsce w życiu osobistym Czechowa, który określał mianem pracy wiele czynności, które daleko wykraczają poza potoczne rozumienie tego terminu. Działalność pisarza nie ograniczała się jedynie do zajęć literackich. Czechowa, zgodnie z duchem epoki, można nazwać społecznikiem: zakres jego aktywności obejmował budowę wiejskich szkół, troskę o księgozbiory bibliotek we wsiach i prowincjonalnych miastach, udział w spisach powszechnych czy wreszcie bezpłatną opiekę nad chorymi w miejscowościach, gdzie zamieszkiwał. Z przeprowadzonej analizy wynika, że, według Czechowa, praca była takim działaniem, dzięki któremu powstawał ład. Mógł on przyjmować rozmaite postaci: mógł to być ład dzieła literackiego, ład życia moralnego, sprawiedliwości społecznej czy w końcu ład przestrzeni (przestrzeń miast lub ogrodu). Za każdym razem praca była jednak skierowana przeciw chaosowi, przejawiającemu się pod postacią ugoru, lenistwa czy rozpusty.

Przedmiotem rozdziału 3. jest opis i interpretacja różnych postaci pracy opisanych w dwóch reportażach Czechowa: *Wyspa Sachalin* (Остров Сахалин) oraz *Z Syberii* (Из Сибири). Analiza wykazała, iż *Wyspa Sachalin* jest traktatem o ludzkiej pracy, a szczególną uwagę Czechow zwraca na fakt, jak ogromną rolę w tym procesie odgrywają determinanty zewnętrzne (czyli polityczne i społeczne) oraz mentalne (uprzedzenia zakorzenione w świadomości społecznej). Wszystkie te uwarunkowania bardzo wyraźnie wpływają na zdolność człowieka do pracy oraz na sam charakter pracy. Za najpoważniejsze przeszkody w rozwoju wyspy Czechow uważał:

- psychologiczne uprzedzenia wobec miejsca zamieszkania, tkwiące w mentalności mieszkańców Syberii i Sachalinu. Awersja do tych miejsc uniemożliwiała wiarę w sens podejmowanej pracy.

- nieprawidłowy kierunek polityki kolonizacyjnej na Sachalinie. Tylko porzucenie rolnictwa i gospodarowanie na bazie rzeczywistych bogactw wyspy mogły przynieść pozytywne rezultaty.
- ścisły nadzór urzędniczy nad życiem osiedleńców: o sposobie zagospodarowania wyspy decydowali ludzie niezaangażowani i nieposiadający odpowiedniej wiedzy i doświadczenia.

Autor *Wujaszka Wani* pojął próbę dekonstrukcji czarnej legendy Syberii zakorzenionej w rosyjskiej mentalności. Fiodor Dostojewski nazwał całą Syberię „domem umarłych”, Czechow zaś, przy pomocy krytycznego osądu chciał zdjąć z niej to odium. Próbę tę należy nazwać pracą u podstaw, gdyż miała na celu usunięcie, a przynajmniej złagodzenie psychologicznej i mentalnej bariery uniemożliwiającej mieszkańcom Syberii i Sachalinu efektywną pracę i normalne życie. Ideą przewodnią obu tekstów (choć niesformułowaną wprost), jest optymistyczne przekonanie, że po wyeliminowaniu tych najpoważniejszych zewnętrznych przeszkód praca na Syberii i Sachalinie może być efektywna, może przyczynić się do zmiany rzeczywistości i w konsekwencji - prowadzić jeśli nie do szczęśliwego, to przynajmniej znośnego życia.

Rozdział 4. stanowi swego rodzaju prolog do części II niniejszej rozprawy, poświęconej analizie dzieł literackich Czechowa. W rozdziale tym zostało sformułowane przekonanie, że twórczość Czechowa wpisuje się w linię filozofii egzystencji, zapoczątkowaną przez Sørensa Kierkegaarda. W rozdziale *Pisarz egzystencji* dzięki wykorzystaniu ujęć zawartych w studium Paula Tillicha (*Filozofia egzystencjalna*) zostają wskazane zasadnicze cechy łączące twórczość rosyjskiego pisarza ze wspomnianym nurtem. Należą do nich: programowa antypojęciowość, niechęć wobec abstrakcyjnych spekulacji, skrajnie niejednoznaczna wymowa poszczególnych utworów, zbliżająca się czasem do relatywizmu, skupienie na codzienności, w której Czechow dostrzega „dokonujący się dramat życia” (określenie A. Skaftymowa). Owa niejednoznaczność znajduje również wyraz w języku Czechowa: subtelny, często określany lirycznym nastrój jego ostatnich utworów jest wyrazem nieśmiałego projektu człowieka, ledwie mogącego obiecywać jakąś pozytywną wizję. Twórczość Czechowa można określić jako monistyczną, lecz odejście od dualizmu, charakterystycznego dla XIX-wiecznej kultury rosyjskiej nie oznacza, że człowiek tkwi w pułapce materialistycznego determinizmu. Świat materialny i idealny istnieją w jego twórczości na równych prawach, w związku z czym niechęć do materii zwykłego życia oznaczałaby pogardę wobec samego życia. Wskazanie podobieństw z filozofią egzystencji

znajduje funkcjonalne zastosowanie w niniejszej rozprawie: opiera się na założeniu, iż zjawisko pracy należy raczej do dziedziny „egzystencji” niż „esencji”.

Rozdział 5. zawiera hermeneutyczną analizę tematu tęsknoty za pracą, jakiej doświadcza duża część bohaterów o proveniencji szlacheckiej, bądź inteligentów-raznoczyńców. Tęsknota za pracą i dążenie do poznania jest dla bohaterów Czechowowskich wyrazem zasadniczego elementu ich egzystencjalnej kondycji: poczucia niezakorzenia w świecie. Badanie wykazało, że przyczyną tęsknoty jest rozpacz (według definicji Sørena Kierkegaarda), zaś cel samej pracy nie ma dla analizowanych postaci żadnego znaczenia: liczy się tylko sam proces pracy. Jeden z podrozdziałów prezentuje również omówienie kategorii pracy jako banału zakorzonego w mentalności Rosjan końca XIX wieku. W rozdziale tym znalazła się również analiza kategorii religijności w twórczości Czechowa. Zasadnicza areligijność zarówno samego pisarza, jak też jego dzieła ma bowiem znaczący wpływ na rolę, jaką pracy wyznaczają bohaterowie. Religia, która niegdyś określała hierarchię wartości i ustanawiała ład ontologiczny, w świecie Czechowa nie odgrywa już niemal żadnej roli. W tej sytuacji również praca domaga się nowego, niereligijnego już, uzasadnienia. Do tego potrzebne jest istnienie innej hierarchii wartości, której w świecie bohaterów Czechowa nie ma. Dlatego w ich świadomości następuje absolutyzacja pracy. W części utworów tęsknota za pracą przyjmuje również wymiar społeczny: dotyczy to głównie kobiet. Obraz tej początkowej fazy rosyjskiego ruchu emancypacyjnego obecny w utworach autora *Wiśniowego sadu* został również omówiony jednym z podrozdziałów. Prócz tego, w ramach tego rozdziału znalazła się analiza związku pomiędzy poznaniem i pracą. Na podstawie koncepcji K. Marksa oraz H. Arendt wykazano, że zapośredniczenie poznania przez wytwór własnej pracy ma istotne znaczenie dla zrozumienia bohaterów Czechowa. Pozbawieni wymiaru religijnego chcą dokładnie rozpoznać „treść swojego bytu”, by w ten sposób znaleźć uzasadnienie dla doznawanego cierpienia.

W rozdziale 6. znalazły się prezentacja i omówienie kilku zasadniczych sposobów prezentacji pracy spotykanych w utworach Czechowa. Wyodrębnione zostały następujące ujęcia:

- praca-cierpienie przybierająca dwie zasadnicze formy:

- realistycznego obrazu ciężkich i męczących wysiłków robotników, służących, trudnych warunków życia i pracy prowincjonalnej inteligencji (lekarzy, nauczycieli) czy parafialnego duchowieństwa;
- pracy jako formy poświęcenia – kategorii obecnej w świadomości inteligenckiej i szlacheckiej, u podstaw której leży poczucie długu wobec rosyjskiego ludu.

Przeprowadzone odczytanie wskazało na bezpośredni związek pomiędzy tak rozumianą pracą a charakterystycznym dla rosyjskiej kultury utopijnym rozumieniem czasu. Praca jako poświęcenie zazwyczaj okazuje się bezcelowa i prowadzi do zmarnowanego życia, lecz zdarzają się odstępstwa (np. postać Olgi w *Trzech siostrach*). Analiza wykazała, że przywoływanie przyszłości przez Czechowowskich bohaterów jest dla nich przede wszystkim sposobem przeżywania nieznosniej teraźniejszości, formą nadziei, ocierającej się o beznadzieję.

Jeden z podrozdziałów został poświęcony interpretacji dramatu *Wujaszek Wania* (*Дядя Ваня*) przez pryzmat kategorii pracy-poświęcenia. Wnioski z tego odczytania wskazują, iż w świecie Czechowa praca w imię idealizowanego innego człowieka nieuchronnie prowadzi do klęski.

- praca szczęśliwa: w utworach rosyjskiego pisarza ten rodzaj pojawia się rzadko. W niniejszej pracy został zaprezentowany na podstawie postaci Jermołaja Łopachina, bohatera *Wiśniowego sadu*.

- praca jako tajemnica – kluczowa dla twórczości Czechowa kategoria, tutaj została przedstawiona na podstawie dwóch opowiadań: *Nieciekawej historii* (*Скучная история*) z 1889 roku oraz *Żebraka* (*Худуи*) z 1887 r. Oba teksty wskazują, iż umiejętność pracy w pisarskim świecie Czechowa pozostaje darem, czymś wymykającym się kryteriom rozumu.

- praca jako forma buntu – na podstawie analizy tekstu opowiadania *Sala nr 6* (*Палата № 6*) zaprezentowano próbę interpretacji kategorii pracy jako buntu przeciwko prowincjonalnej gnuśności i inercji, stanowiącym stały motyw w twórczości Czechowa. Utożsamiany z pracą bunt, w tym rozumieniu, nie okazuje się aktem heroicznym, jest tylko wykonywaniem powinności, wynikających z zajmowanego stanowiska.

Rozdział 7. został poświęcony interpretacji opowiadania *Pojedynek* (*Дуэль*), jednego z nielicznych tekstów Czechowa, w którym bohater zyskuje umiejętność pracy. Do analizy wykorzystano kategorię „sytuacji granicznej” Karla Jaspersa. Odczytane w ten sposób opowiadanie pokazuje, iż umiejętność pracy jest konsekwencją „pogodzenia się z rzeczywistością”, zaniechania irracjonalnego buntu oraz porzucenia iluzji. W utworze tym Czechow prezentuje filozofię akceptacji skończoności i ograniczonych możliwości podmiotu.

W rozdziale 8. omówiono przedstawione w utworach rosyjskiego pisarza społeczne i kulturowe uwarunkowania pracy ujawnione w początkowej fazie rosyjskiego kapitalizmu. Z analizy wynika, iż warunki te miały zasadniczy wpływ na kondycję pracy młodego pokolenia kapitalistów. Czechow pokazuje, że wczesny rosyjski kapitalizm napotkał na dwie zasadnicze przeszkody: krępującą patriarchalną przeszłość oraz głęboko zakorzenioną w rosyjskiej

świadomości zbiorowej antyburżuazyjność, stale umacnianą przez inteligencję. W rozdziale omówiono pokrótce rolę czynnika pracy w teorii klasycznej ekonomii (A. Smith, D. Ricardo) oraz zarysowano społeczno-kulturowe tło (faza wczesnego kapitalizmu w Rosji po reformie 1861 roku) ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji robotników oraz pracowników najemnych. Na podstawie analizy opowiadań *Trzy lata* (*Три года*) oraz *Babinec* (*Бабынec*) można dojść do wniosku, że rola tradycyjnej patriarchalnej etyki w utworach Czechowa jest zdecydowanie negatywna: prowadzi do graniczącej z okrucieństwem surowości i opresyjności wobec słabych członków rodziny (głównie kobiet i dzieci). Bunt wobec tego modelu okazuje się jednocześnie buntem przeciwko pracy, która w ten model jest wpisana. Czechow pokazuje, że sprzeciw młodej rosyjskiej burżuazji wobec tradycji, w połączeniu z antyburżuazyjnym pierwiastkiem zakorzenionym w rosyjskiej mentalności, osłabiał przede wszystkim tę klasę. Rosyjscy przemysłowcy i rosyjscy kupcy jako grupa okazywali się niezdolni do reprodukcji własnej klasy. Na podstawie analizy „kapitalistycznych” opowiadań Czechowa można dojść do wniosku, iż Czechow unikał socjalnego redukcjonizmu, nie popierał antykapitalistycznej skłonności rosyjskiej inteligencji i w swoich utworach wielokrotnie przedstawiał „ludzkie” oblicze właścicieli fabryk czy składów handlowych. W rozdziale znalazła się krótka charakterystyka antyburżuazyjnych tendencji obecnych w rosyjskim społeczeństwie przełomu XIX i XX wieku. Na przykładzie opowiadania *Zabójstwo* (*Убийство*) zaprezentowano sposób przedstawienia w twórczości Czechowa wyznawców starego obrzędu i ich specyficznej, bardzo surowej etyki pracy.

W *Podsumowaniu* dokonano weryfikacji wstępnej hipotezy badawczej, oceniono zastosowaną metodę, a także sformułowano ostateczne wnioski. Przeprowadzona analiza dowiodła, iż kategoria pracy, choć niewątpliwie istotna, nie stanowi uniwersalnego klucza do odczytania twórczości Czechowa. Materiał epistolograficzny i wspomnieniowy potwierdza, że praca zajmowała ważne miejsce w życiu samego Antoniego Czechowa. Natomiast w opowiadaniach i sztukach, jeśli pisarz podejmował próby definicji pracy, były to próby negatywne: pokazywał świat, w którym praca z różnych przyczyn zostaje zaniechana lub udaremniiona. Czechowowskie ujęcie pracy wyróżnia też skrajna niejednoznaczność. Zastosowana metoda hermeneutyczna spełniła swoje zadanie: pozwoliła skupić się na tekście przy jednoczesnym uwzględnieniu kontekstu.